

սին, ոգավելով ինքավորի տկարությունից ու հիվանդությունից և հետևորդների սակավությունից, որոշեց զրավել նաև նրա ունեցվածքը: Անտիոքի իշխանը, երբ լսեց այդ բանը, Ալամանների թագավորին մարդ ուղարկեց՝ հրավիրելով Անտիոք, որպեսզի թագավորը իր մոտ մեռնի, և ինքը (Անտիոքի իշխանը) յուրացնի նրա ունեցվածքը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիստոսի և Ասորիքի սուլթան, Այուբյան ղինաստիայի հիմնադիր Առու-Մուղաֆֆար Յուսուբ իրն Այուբ իրն Շադի Սալահադդինը ծնվել է 1137 թվականին: Նրա հայրը՝ Այուբը և հորեղբայրը՝ Շիրքուհը, երիտասարդ հասակում մեկնելով իրենց ծննդավայր 'Իվի-ից, գնացել էին Միջագետքի Թիկրիդ քաղաքը և մտել Զանգի Աթարեկի մոտ ծառայության ու բարձր դիրք զբաղել: Հետո նրանք ծառայության մտան Նուրադդինի մոտ: 1164 թվականին Նուրադդինը Եղիստոս ուղարկեց Շիրքուհին, որպեսզի Ադուդ Լիդին ավաճ խալիֆի վեզիր Շավերին վերահաստատի իր պաշտոնի վրա: Սալահադդինը ընկերացավ իր հորեղբորը: 1168 թվականին խալիֆը նորից պաշտոնից հեռացրեց Շավերին. որով Սալահադդինը Լրկրորդ անգամ ընկերացավ իր հորեղբորը՝ դեպի Եղիստոս: Ներքին խռովությունների հետևանքով Շավերը զխատվեց, և խալիֆը վեզիրության պաշտոնը տվեց Շիրքուհին: Շիրքուհը շուտով մահացավ, խալիֆը նրան հաջորդ կարգեց Սալահադդինին՝ տալով նրան ալ-Մալիք ահ-Սասր տիտղոսը: Այդ պաշտոնի վրա էր դեռ, հոր խաչակիրների դեմ մի արշավանք կատարելով՝ նրանց հաղթեց Գադայում, այդ կովի մեջ ցուցադրելով ռազմագիտական կարողություններ: Նուրադդինը, որի նպատակն էր վաղ թե ուշ տեր դառնալ Եղիստոսի խարխլված Ֆաթիմյան ղինաստիայի իշխանությանը, հրաման ուղարկեց Սալահադդինին*, որ աղոթքը կատարել տա Բաղդադի խալիֆի անունով և այսպես, լուսլայն, գրեթե առանց որևէ ընդդիմության, կատարվեց մի մեծ հեղաշրջում մուսուլմանների կրոնական և քաղաքական կյանքում: Վերջ տրվեց Ֆաթիմյանների խալիֆայական ղինաստիային: Նուրադդինը, սակայն, կառավարում էր Սալահադդինի վրա և ուղից չեզոքացնել նրան, բայց Սալահադդինը նրա ծուղակը չընկավ և կարողացավ Նուրադդինի մահից հետո Բաղդադի խալիֆին ճանաչել տալ իրեն՝ որպես Եղիստոսի և Ասորիքի իշխան:

Սկզբում Սալահադդինը վախենալով Նուրադդինի կողմից պատժողական հարձակումից, ագրեսիվ քաղաքականություն ցույց չտվեց խաչակիր իշխանությունների դեմ: Նուրադդինի մահից հետո Սալահադդինը սկսեց մի շարք պատերազմներ. իր իշխանությունը մյուս էմիրների վրա տարածելու և խաչակիրներին մուսուլմանական երկրներից վտարելու համար 1187 թվականի հուլիսի 4-ին Տիրեբրյադի հռչակավոր անկասկածաբար հաղթեց ֆրանկներին, դերի բռնեց Երուսաղեմի թագավոր Գվիդոն Լուդինյանին և հոկտեմբերի 2-ին զբաղեց Երուսաղեմը, մեծագույն հարված հասցնելով խալիֆներին: Այդ զբաղումը արձագանք գտավ Եվրոպայում և խաչակրաց երրորդ արշավանքի կազմակերպման առիթ դարձավ: Սալահադդինը իր զինավոր մայրաքաղաքը և բնակությունը հաստատել էր Դամասկոսում, որտեղ մահացավ հիշրի 589 թվականի սաֆար ամսի 27-ին, չորեքշաբթի օրը (1193 մարտ 4):

* Իր թղթակցությունների մեջ Նուրադդինը նրան «Ամիր սպասալար» տիտղոսն էր տալիս:

Նրա տերութիւնը բաժանվեց իր 17 որդիներին, իր եղբայր Մալիք Ազիլի և մյուս ազդականների միջև։ Միջադեպի, Ասորիքի զանազան կենտրոններում և հիպոտոսում հիմնվեցին Այուրյան պինաստիայի մի քանի սուլթանութիւններ և միքրութիւններ։

2. Կաբաճիսար։ Տե՛ս Յակուտ 237, ծանոթ. 284։

3. Տե՛ս Յակուտ 114, ծանոթ. 148։

4. Սարխա-Սանջաւ. տե՛ս Յակուտ 180, ծանոթ. 228։

5. Այս արշավանքի մասին Աբու Շամաթ պատմիչը իր «Քիթար ար-Ռոզա-տայն» գրքում հիշքի 576 թվականի (1180—1181) տակ գրում է.

«Սալահադդինը մտավ Կիլիկիա, որովհետև թագավորը դրժել էր իր խոստումը լիւրբմեն խաշնարածների նկատմամբ, որոնց թույլատրել էր մտնել իր երկիրը՝ Դոտերն արածելու համար, բայց հետո նրանց զերի էր վերցրել։ Հայերը տեղի տվին և վախից այրեցին Մենաքիւր կոչված բարձր բերդը, և մուսուլմանները այնտեղ գտնվող գինամթերքն ու հացահատիկը շտապ վերցնելուց հետո ավարտեցին բերդի լրիվ քանդումը։ Այնտեղ նրանք գտան մի ջրհոր՝ լիքը շատ հին պղնձյա, արծաթյա ու ոսկյա իրերով։ Հայոց թագավորը առաջարկեց սուլթանին, որ իրեն թույնի այդ զանձի մի մասը, որի փոխարեն նա խոստանում էր ազատ արձակել իր մոտ գտնվող բոլոր մուսուլման զերիներին։ Սուլթանը մերժեց այդ առաջարկը և այսուանջեց մի ավելի խոշոր դումար, միաժամանակ վերադնեց 500 զերի մուսուլմաններին։ Թագավորը հավանեց և պատանդներ տվեց»։

Նույն հեղինակը գրում է.

«Նույն թվականին Կլըջ Արսլանը օգնութիւն խնդրեց Սալահադդինից՝ հայոց թագավորի դեմ։ Սալահադդինը մեկնեց Եգիպտոսից և իր ուժերը կենտրոնացրեց Նահր ալ-Ազրակի վրա, Բեհեսնիի և Հիսն Մանսուրի միջև և ուղղվեց դեպի Նահր ալ-Ասվադը, որովհետև մի բերդ, որը քանդեց։ Թագավորը խոստացավ վերադարձնել զերիներին և խաղաղութիւն խնդրեց, բայց Սալահադդինը մերժեց. մինչդեռ Կլըջ Արսլանը հոժարեց խաղաղութիւն կնքել նրա հետ հիշքի 570 թվականի ջումադա I ամսի 10-ին (մեր թվ. 7 դեկտ. 1174 թ.)»։

6. Ամիդ կամ Ամիդա, Դիարբեքիր քաղաքն է՝ (տե՛ս Յակուտ 3, ծանոթ. 3)։ Ունի մի միջնաբերդ՝ հյուսիսից, որը տիրապետում է հանդիպակաց ափին։ Այնտեղ մնացած հին արձանագրութիւններից արժե նշել Եգի-Կարդաշ կոչված աշտարակի ներքևում գտնված հետևյալ արձանագրութիւնը. Ալ-մալիք աս-Սալիհ սուլթան Դիարբեքրի, Ռումի և Հայաստանի»։ արաբերեն՝ الحسن ديار بكر والروم (Van Berchem, Amida, էջ 21)։

7. Այս դեպքերը հասկանալու համար պետք է նշել, որ Սալահադդինի աշխարհակալական փորձակները հետզհետե ավելանում էին՝ իր հաղթանակների և թշնամիների թուլութիւն շնորհիվ։ Նա իբրև «Ջիհադի» սրբազան պատերազմի, առաջնորդ, ինքն իրեն համարում էր Աբրահայան հալիֆի փոխանորդ և ձգտում էր իշխանութիւն հաստատել բոլոր մուսուլման իշխանների վրա։ Մելիք շահի հաջորդների անկումից հետո՝ սուլթանի պերն ու տիտղոսը փաստորեն վերցրեց Սալահադդինը, որը նրանց տեղն էր բռնել։ Այդ էր Մուսուլի և Հալեբի վրա իր հարձակումների նպատակը։ Սկզբում նա չկարողացավ իրագործել իր նպատակը Մուսուլի նկատմամբ, որովհետև մյուս իշխանները (ղլխավորապես Շահի Արմեն Սուլթանը) արգելք հղան դրան։ Նրր Սուլթանը մահացավ, Սալահադդինը 1185 թվականին արշավեց դեպի Խլաթ, բայց չկարողացավ գրավել այն։ Իր պինաստիայի մեջ էլ խոս-

վություններ և մրցակցություններ կային, որոնց առաջն առնելու համար նա հարկադրվեց ավատների հատկացման մեջ փոփոխություններ մտցնել։

Ց. Վարդան պատմիչը գրում է. «Բակ որդիքն իմիջ ևսլանայ ոչ լսելով հօրն իւրեանց՝ Ուճին* Թուրքավն տրարին ընդ նոսա պատերազմ երեսուն և երեք օր՝ ոչ մեկնելով ի նոցասէ՛ մինչև հարան և կորեան ի նոցանէ և այնքան սովեցան՝ մինչ զի ութ և տասն օր անսուաղ կացին ի բերույ և մինչ ի Կօնն կերան վաթսուն հազար ձի, և առեսյ զԿօնն կոտորեաց. և նստաւ անդ» (Պատմութիւն Վարդան վարդապետի, էջ 133)։

Ձ. Արու Շամաթ պատմագիրը «Քիտաբ ար-Ռոդատայն» գրքում հայոց կաթուղիկոսի՝ Սայահադդինին ուղղած այս համակի մասին գրում է. «Հայաստանի պետր, Կալաթ ար-Ռումի տերը, ապահովված այդ ամուր զոյակի մեջ, շրջապատված ծփաւոր հարկատու բնակչությամբ, սուլթանին ուղղեց մի նամակ՝ լի խորհուրդներով ու հոգածությամբ, որի մեջ նա ցույց է տալիս մուսուլման երկրների նկատմամբ իր մտադրութիւնը, վեր հանելով արշավող բանակի ուժը և նրա դեմ զենացող բանակների թուլութիւնը»։

Նույն հեղինակը ավելացնում է. «Երբ վերելի նամակն ստացվեց, որի կարևորութիւնը ամեն ոք ընդունում էր, այդ ցավառիթ տեղեկությունները ազդեցութեան տակ մեծ հուզում տիրեց ամեն հողմ։ Ոմանք ընդունում էին այդ տեղեկությունների ստուգութիւնը, որիչները մերժում էին և կեղծ նկատում, վերջապես կարծիքները բաժանվում էին։ Գալով մեզ, հայտարարում եմք, որ լուրերը ստույգ են։ Այդպիսի հայտնի վտանգի առաջ մուսուլմանները, փոխանակ անհաշտ մնալու, պարտավոր են հավաքվել մեր շուրջը...» և այլն։

Այս նամակը մի շարք պատմաբաններ համարում են անվավեր։ Դրանցից է նաև Ղ. Ալիշանը, որն իր կասկածը հիմնավորելու համար բերում է մի քանի փաստարկներ (տե՛ս «Սխտուան», էջ 447—448)։ Այսպես, և՛ նույն Ֆրիդրիխին ընդառաջ էր ուղարկել մի պատգամավորութիւն, որը կոտորվելով թշնամիներից, տեղ չհասավ, դրա փոխարեն շուտափույթ կազմակերպվելին երկու այլ պատգամավորութիւններ (Ներսէս Համբարձումացու, Գրիգոր վարդապետի և Կոստանց ու Պաղտին Կումարտիաս Ֆեոդայների զխափորությամբ)։ Ելայսրը դեռ Կիլիկիա չհասած ստացավ 5060 հայ զինվորների օժանդակութիւն և այլն։

Այս փաստերից և ոչ մեկը ուժ չի ունենա, երբ ի նկատի ունենանք Կիլիկիայի հաշկական իշխանութեան համար ստեղծված դժվար կացութիւնը՝ Ֆրիդրիխի զխափորած խաշակրաց արշավանքի կապակցութեամբ։

Հայերի համար դադտիք չէր բնավ, որ խաշակիրները Արևելք են արշավում՝ առավելապես երկրներ զբաղելու և կողոպտելու նպատակով, ճճրիստոսի զերեդմանը փրկելու» պատրվակի տակ։ Նրանք հարուստ փորձ ունեին նաև այն մասին, որ իրենց քրիստոնյա լինելը դրամական չէ իրենց երկիրը խաշակիրներից ապահով նկատելու համար։ Ուստի, բնականաբար, այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան համար դեռ դժվար էր դուշակել այդ խաշակրութեան զերջը, նա պետք է զիջանագիտական խաղ խաղար սիրաշահելով և՛ արևմուտքից արշավող խաշակիրներին, և՛ հարևան մահմեդականներին, որոնց առաջին հարվածը (այն դեպքում, երբ Կիլիկիան ցույց տար իր «համակրանքը» խաշակիրների հանդեպ) ուղղվելու էր իր վրա։

* Իրն Շադդադի բնագրում ۷۱

Այսպիսով, կարծում ենք, որ Ալիշանի և մյուսների կասկածի կաթողիկոսի նամակի ստուգության մասին՝ լուրջ հիմքեր չունի:

Նույնպես չի կարելի հիմնավոր նկատել այն կարծիքը, թե նամակի հեղինակը, նայելով ընադրի «Կալիֆակոս» ստորագրությանը, պետք է եղած լինի մի ոման Գալիլի իշխան: Պետք է նշել, որ այստեղ անվան մեջ անտեղյակ գրչագրի սխալմունքով աղավաղում կա արաբերեն նույնանման տառերի (ع-ի և غ-ի, ج-ի և د-ի) միջև, և այդ աղավաղված բառը, անտարակույս, կարդացվելու է «Կաթողիկոս»:

Նամակն, ըստ իր տեքստի, ունի ստուգության շատ լուրջ նշաններ. որոշակիորեն հիշատակված է նամակագրի հայոց կրոնական պետ՝ «Խալիֆա» լինելը, նրա անունը, Գրիգոր Բարսեղի որդի լինելը, իր աթոռի Հռոմկայում գտնվելը և այլն:

Ալիշանի կասկածի համար հիմք է ծառայում նաև Լևոնի ուղարկած դեսպանի «Հաթն» անունը, որի վրա, սակայն, ոչ մի կասկած չպետք է ծագեր, քանի որ դա նույնն է, ինչ որ Հեթումը*:

10. Երբ գերմանների բանակը Սելեկիա հասավ, դեռ ուներ քառասուն հազար զինվոր: Ֆրիդրիխ Կիլիկիա հասնելու հետևանքով ստեղծված խուճապը այն աստիճանի էր, որ սուլթանը շտապով դատարկեց իր ամենաթանկագին զրավումներից մեկը՝ Բաղրասի բերդը, մի բերդ, որ այնքան վեճերի նյութ էր եղել իր ռազմագիտական կարևորության պատճառով: Բաղրասի բերդը դատարկված գտնելով, ֆրանկ ասպետ Ֆուլկ դը Բուլոնը (Լևոն II հորաքրոջ որդին) գրավեց այն՝ հայոց իշխանի անունով:

Սալահադդինի շրջապատն էլ երկմտության մեջ էր մնացել ձեռնարկվելիք քայլերի մասին: Սուլթանը որոշեց «սրբազան պատերազմ» հայտարարել տալ Աբբասյան խալիֆի միջոցով:

* Պրոֆ. Աճառյանը այս անձնանվան դիմաց գրում է. «Ժագումն անհայտ» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, 2-րդ հատոր, էջ 65): Հարգելի բանասերը ջանում է այդ անունը ծագեցնել արաբերեն ڤاد (Հադամա) բառից, որը նշանակում է բերնի վրա ստացված հարվածի հետևանքով փշրված առաջին ատամներ: Այդ ստուգաբանությունը տվյալ դեպքում արժեքից զուրկ լինելով, պրոֆ. Աճառյանը գտնում է, որ Հեթումը առաջացել է ուղղակի եվրոպական Othon-Օթոն անունից: Այս մեկնաբանությունն էլ, ըստ մեզ, չի կարելի ընդունելի նկատել, որով պետք է վերադառնալ կրկին բառի արաբական ծագումին և փնտրել այն ոչ թե ڤاد Հադամա բառի մեջ, այլ ڤاد Հայթամ (ت տառով, ոչ թե ت տառով), որը արաբերեն նշանակում է արծվիկ կամ անդղի ձագ:

Հայթամը բավականին տարածված անձնանուն է եղել, և այդ անունը կրող բազմաթիվ անձերի ենք հանդիպում արաբ մատենագիրների մոտ: Հատկապես, Յակուտը իր աշխարհագրական բառարանում և «Գիտնական անձնավորությունների բառարանում» (Իրշադ ալ-Արիֆ) տեղեկություններ է տվել Հայթամ անունը կրող բազմաթիվ անձերի մասին:

